

Investigation and Analysis of the Philosophical Foundations of the Issue of Religious Realism and Non-Realism with Emphasis on Peter Byrne's Point of View

Jafar Shahnazari¹, Alireza Nahri²

¹ Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Ahl al-Bayt Faculty of Theology and Education, University of Isfahan, Isfahan, Iran. j.shanazari@ltr.ui.ac.ir

² Master's Student, Comparative Religions and Mysticism Department, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran (**Corresponding author**). alirezanahri@ut.ac.ir

Research Article

Abstract

This article, emphasizing Peter Byrne's thought, one of the most important figures of contemporary religious philosophy, in addition to explaining his views on realism and non-realism as well as theism, religion, and theology, analyzes the philosophical foundations of this issue. Byrne's critical approach to various dimensions of non-realism contains a fundamental distinction between theism and theology in adopting a realist and non-realist point of view about them; considering the separation of the two fields of theology and theism, he believes in the unrealistic nature of liberal theology as an academic discipline and the realism of religion, God, and theistic discourse; the purpose of the theistic discourse refers to an extra-mental, extra-mundane, transcendent entity. Ultimately, has analyzed the philosophical foundations of this issue; and Peter Byrne's brief reference in examining the origin of the distinction between realism and non-realism, and also highlighted the modern non-realistic interpretation of religion, and in addition to analyzing the roots of the problem of religious realism and non-realism and by emphasizing the relationship between subject and object-especially in Kant's philosophy, he has reviewed this philosophical foundation in the opinion of Peter Byrne.

Keywords: realism, non-realism, subject and object, theology, religion, God.

Received: 2024/03/28 ; Received in revised form: 2024/04/23; Accepted: 2024/05/30 ; Published online: 2024/06/05

Shahnazari, J. & Nahri, A. (2024). Investigation and Analysis of the Philosophical Foundations of the Issue of Religious Realism and Non-Realism with Emphasis on Peter Byrne's Point of View. *Journal of Philosophical Theological Research*, 26(2), 31-54. <https://doi.org/10.22091/jptr.2024.10678.3046>

© The Authors

Introduction

Peter Byrne is a professor of philosophy of religion and ethics at King's College, London, and editor of the *International Journal of Religious Studies* in the field of philosophy of religion. The main focus of his research and studies is the philosophy of religion and the philosophy of ethics. This article tries to explain and analyze religious realism and non-realism and their philosophical foundations, considering Peter Byrne's approach to the field of philosophy of religion. What is religious realism and non-realism? Do religion, religious propositions, religious beliefs, God, holy matter, etc. imply something real? Or is it just a representation of the human mind, history, and culture and has no external reality? Byrne's answer to this problem is that he considers religion, God, and belief in God to be realistic and he believes in the unrealistic nature of liberal theology. In his works, he also makes a brief reference to Kant's thought as the root of theological non-realism and in general, the formation of the distinction between realism and non-realism. This article, while examining and analyzing the roots of religious realism and non-realism, also criticizes it.

Peter Byrne's realist and non-realist views on theism, religion, and theology

In Peter Byrne's view, realism means that the concept of God and religion refers to a transcendent and sacred entity beyond us and the world. However, non-realism, for them, does not consider a reality beyond the representations of the subject. He says: "One can interpret theism realistically while interpreting theology non-realistically. One can take the realist intent of theism seriously without taking the realist intent of theology seriously" (Byrne, 2003, p. IX).

He believes that "it is of the essence of religion in general and of theism in particular to attempt to refer to realities which exist beyond human representations" (Byrne, 2003, p. IX), and in Byrne's opinion "all major religions make a common reference to the transcendent" (Byrne, 1995, p. 57). He also compared theology with natural sciences. "He offers a clear analysis of the problem, criticizes some of the major proponents of anti-realism, and defends his own view that theology is not properly understood as a realistic science" (Legenhausen, 2003). "He argues that the tradition exhibits no accumulation of insight into the nature and workings of God – that one could not claim to know anything more about the nature of God today than did the early Church Fathers" (Eshleman, 2005). He believes that "God is not an object among objects, an existent among existents" (Byrne, 1980, p. 4). So in his view, theism as a belief, action, and attitude centered on symbols that refer to Theos (God) is realistic, and theology as the theoretical, systematic exploration and adumbration of such belief, action, and attitude is non-realistic.

Philosophical foundations of the issue of religious realism and non-realism

In the analysis of this brief mention of Byrne, we can be guided to the issue that Byrne's belief about the non-realistic nature of theology is formed by looking at the criticism of Kant's thought and the relationship between subject and object. He says: "The roots of many of the themes in realist versus anti-realist debates lie in philosophical attempts from Kant onwards to tell us what the limits of knowledge and sense are" (Byrne, 2003, p. 3).

Therefore, the proposal for this issue is based on a change in human thought and understanding that started from the Renaissance period. Byrne says: "My interpretation will emphasize the subjectivist strands in Kant's treatment of religion, even while it acknowledges contrary tendencies toward objectivism. These are strands that make the truth and meaning of religious affirmations relative to human needs. In the jargon of contemporary philosophy of religion, there is a strongly anti-realist thrust in Kant on God" (Byrne, 2007, p. 5). So one of the

foundations of realism and non-realism is modern epistemology. The evolution in the structure of the system of knowledge and cognition and its limits is one of the important elements of the new philosophy, which has reached its perfection in Kant's critical philosophy. This issue indicates one of the most important historical developments of the new period and it is one of the principles of realism and non-realism. With this incident, in the new thinking and also considering the separation of noumenon and phenomenon in Kant's view, the possibility of knowing the per se reality of objects has been ruled out, and human knowledge is focused only on the phenomenal aspect of things. Also, this knowledge is not the knowledge of the object, but the coordination of the object with the prior information of the subject's understanding (Clarke et al, 1993, p. 86).

Criticism of the philosophical foundations of the issue of religious realism and non-realism

1. Thought is a historical thing and its critique should also respect history.
2. Byrne's thought is on the border of the critique of modern epistemology and liberal theology and on the threshold of a transition in the system of knowledge.
3. Seeing theology as unrealistic for Byrne is associated with Kant's critique.
4. The discussion of religious realism and non-realism be accomplished in the field of modernity and its critique can open a way to the future; based on the foundations of modern philosophy, including Kant's critique and considering our traditions and historical inheritances.

Conclusion

In the aegis of the relevance that a human being instates for existence, and with his understanding of it, history emerges and becomes consistent. During the Renaissance, the modern human being found another relation with existence; different from the previous human ratio, this change of respect is associated with the transition in the system of cognition, that is, the emergence of the subject and the dissolution of the object in the subject. In the postmodern era, with the critique of modern thinking, this all-encompassing absolutism of the subject is coming to an end. Because the critique of modern thought appears as a historical critique on the horizon of thinkers; it seems that by regarding the historical inheritances of the East, it is possible to find another relevance with existence and open a way to the future of history from this closed horizon.

References

- Byrne, P. (1980). Arguing about the reality of God. *Sophia*, 19, 3-11. <https://doi.org/10.1007/BF02789916>.
- Byrne, P. (1995). *Prolegomena to religious pluralism: reference and realism in religion*. Springer Press.
- Byrne, P. (1997). Philip L. Quinn and Charles Taliaferro, Eds., A companion to the philosophy of religion. *Religious Studies*, 33(3), 349-360. <https://doi.org/10.1017/S0034412597243969>.
- Byrne, P. (2003). *God and realism*. Ashgate Press.
- Byrne, P. (2007). *Kant on God*. Ashgate Press.
- Byrne, P. (2013). *Natural religion and the nature of religion*. Routledge.
- Clarke, P. B., Byrne, P., & Evans, S. (1993). *Religion defined and explained*. St. Martin's Press.
- Cupitt, D. (1984). *The Sea of Faith*. BBC Books.
- Cupitt, D. (1990). *Creation out of nothing*. SCM Press.
- Eshleman, A. (2005). Peter Byrne, God, and Realism. *Religious Studies*, 41(3), 347-352. <https://doi.org/10.1017/S0034412505217894>.

- Hick, J. (1989). *An Interpretation of religion: Human responses to the transcendent*. Macmillan.
- Kant, I. (2022). *Critique of pure reason* (B. Nazari, Trans.). Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Legenhausen, H. M. (2003). Review of Peter Byrne, God and realism. *Transcendent Philosophy: An International Journal for Comparative Philosophy and Mysticism*, 6(1).
- Mojtahedi, K. (2018). *Kant's critical philosophy*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Pailin, D. A. (1991). Natural religion and the nature of religion: the legacy of deism by Peter Byrne. *Scottish Journal of Theology*, 44(3), 390-391. <https://doi.org/10.1017/S0036930600025746>.

بررسی و واکاوی مبانی فلسفی مسئله رئالیسم و نارئالیسم دینی با تأکید بر نظرگاه پیتر برن

جعفر شانظری^۱، علیرضا نهری^۲

^۱ دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البيت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. j.shanazari@ltr.ui.ac.ir
^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
alirezanaehri@ut.ac.ir

چکیده

این مقاله با تأکید بر اندیشه پیتر برن، که یکی از مهم‌ترین چهره‌های شاخص فلسفه دین معاصر است، افزون بر تبیین دیدگاه او درباره رئالیسم و نارئالیسم و همچنین خداباوری، دین و الاهیات، به واکاوی و بررسی بنیان‌های فلسفی این مسئله پرداخته است. نظرگاه پیتر برن با این که یک رویکرد انتقادی به ابعاد مختلف نارئالیسم است، دربردارنده تمیزی اساسی میان خداباوری و الاهیات در اتخاذ نظرگاه رئالیستی و نارئالیستی درباره آن‌هاست. با توجه به تفکیک دو ساحت الاهیات و خداباوری، می‌توان چنین گفت که وی معتقد به نارئالیستی بودن الاهیات -لیبرال- به عنوان یک رشته علمی و آکادمیک و رئالیستی بودن دین، خدا و گفتمان خداباورانه است. در نظرگاه او، غایت گفتمان خداباورانه به موجودی فراذهنی، فردنیایی و متعالی اشاره دارد. این نوشتار در نهایت به واکاوی و بررسی مبانی فلسفی این موضوع پرداخته و اشارت اجمالی پیتر برن در بررسی ریشه تمایز رئالیسم و نارئالیسم و همچنین تفسیر نارئالیستی مدرن از دین را مورد مذاقه قرار داده و افزون بر واکاوی ریشه‌های مسئله رئالیسم و نارئالیسم دینی و با تأکید بر نسبت سوژه و ابژه - بالاحص در فلسفه کانت - به نقد و بررسی این بنیان فلسفی در نظرگاه پیتر برن پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: رئالیسم، نارئالیسم، سوژه و ابژه، الاهیات، دین، خدا.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۰۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۲/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۰؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۳/۱۶

□ شانظری، جعفر؛ نهری، علیرضا (۱۴۰۳). بررسی و واکاوی مبانی فلسفی مسئله رئالیسم و نارئالیسم دینی با تأکید بر نظرگاه پیتر برن.

پژوهش‌های فلسفی - کلامی، ۲۶(۲)، ۳۱-۵۴. <https://doi.org/10.22091/jptr.2024.10678.3046>

مقدمه

پیتر برن استاد فلسفه دین و اخلاق در کینگز کالج لندن و ویراستار مجله بین‌المللی *مطالعات دینی* در حوزه فلسفه دین است. محور اصلی پژوهش‌ها و مطالعات وی فلسفه دین و فلسفه اخلاق است. این نوشتار با نظر به رویکرد پیتر برن در حوزه فلسفه دین، سعی در تبیین و تحلیل رئالیسم و نارئالیسم دینی و مبانی فلسفی آن دارد.

رئالیسم و نارئالیسم^۱ دینی چیست؟ آیا دین، گزاره‌های دینی، باورهای دینی، خدا، امر قدسی و... دلالت بر امری واقعی دارند؟ یا صرفاً بازنمود ذهن، تاریخ و فرهنگ بشری هستند و واقعیتی در خارج ندارند؟ پاسخ برن به این مسئله این است که او دین، خدا و خداواری را رئالیستی می‌داند، و به نارئالیستی بودن الاهیات - لیبرال - باور دارد. او همچنین در آثار خود اشاراتی اجمالی به اندیشه کانت به مثابه ریشه نارئالیسم الاهیاتی و به طور کلی شکل‌گیری تمایز رئالیسم و نارئالیسم دارد، که این مقاله ضمن بررسی و واکاوی ریشه‌های رئالیسم و نارئالیسم دینی به نقادی آن نیز می‌پردازد.

اهمیت مسئله این پژوهش از این حیث است که وقتی یک فیلسوف دین الاهیات - الاهیات مدرن - را نارئالیستی می‌داند، این نشان از آغاز یک تحول بزرگ در نظام معرفت و شناخت است، زیرا با نارئالیستی دانستن آن، بنیان‌های الاهیات لیبرال مسیحی، که فصل‌الخطاب الاهیات مدرن است، متزلزل می‌شود و این می‌تواند نشانه آغازی برای یک تحول بنیادین در حوزه الاهیات مسیحی باشد.

بررسی پیشینه پژوهش‌های انجام‌شده درباره اندیشه پیتر برن چنین نشان می‌دهد که تنها یک مقاله با عنوان «تهدیدات زبانی کثرت‌گرایی دینی بر اساس روایت جان هیک و پیتر برن» در این باره منتشر شده است. این مقاله نیز، در یک نگاه مقایسه‌ای با جان هیک، تنها به روایت اندیشه پیتر برن از حیث زبان‌شناسانه پرداخته است. همچنین دو ترجمه از بخشی از آثار وی با عنوان «آیا اخلاق بدون دین امکان‌پذیر است؟» و «الاهیات و فهم دینی» در نشریات به چاپ رسیده است. حول محور سایر آثار برن و همچنین سایر حوزه‌های اندیشه وی نه تنها پژوهشی انجام نشده، بلکه کتاب‌ها و مقالات وی نیز ترجمه نشده است. این پژوهش ضمن بررسی همه آثار برن و با مراجعه به مراجع اصلی اندیشه او سعی در ارائه تبیینی کامل از رئالیسم و نارئالیسم دینی در اندیشه او و همچنین نقد و تحلیل مبانی فلسفی این اندیشه با تأکید بر آثار کانت داشته و در نهایت سوژه مدرن را مبنای نارئالیسم الاهیاتی برن معرفی می‌کند.

وجه تمایز مقاله پیش رو با سایر پژوهش‌های موجود، تأکید بر بررسی آثار برن، تبیین دقیق و جامع

۱. پیتر برن در مقدمه کتاب *خدا و رئالیسم* بدین نکته اشاره می‌کند که «هیچ توافقی در آثار منتشرشده وجود ندارد که نقطه مقابل رئالیسم چگونه نام‌گذاری شود. برخی از نویسندگان از anti-realism و برخی دیگر از non-realism استفاده می‌کنند». برن در فصول ۱ تا ۶ کتاب *خدا و رئالیسم* از واژه anti-realism و در فصل هفتم در نظرگاه خویش درباره الاهیات از واژه non-realism استفاده می‌کند. بنابراین در این نوشتار نیز به جهت تأکید بر تبیین نظرگاه پیتر برن درباره الاهیات از واژه نارئالیسم استفاده کرده‌ایم و مقصودمان از این واژه هر آن چیزی است که در مقابل رئالیسم باشد.

اندیشه رئالیستی و نارئالیستی برن در حوزه فلسفه دین با نظر به مراجع اصلی اندیشه او و همچنین نقد و تحلیل ریشه‌های فلسفی این اندیشه در فلسفه مدرن است. در نهایت، این مقاله ابتدا به تعریف رئالیسم و نارئالیسم دینی از منظر پیتر برن پرداخته و سپس نظرگاه او درباره خداباوری و الاهیات در نسبت با رئالیسم و نارئالیسم را بررسی کرده و در نهایت به بررسی، تحلیل و نقد مبانی نارئالیستی الاهیات لیبرال پرداخته است.

تعریف رئالیسم و نارئالیسم دینی

ریشه مناقشه رئالیسم و نارئالیسم دینی در فلسفه دین را می‌توان در حوزه‌های متافیزیکی، فلسفه علم، فلسفه زبان و... مشاهده کرد، چنان که پیتر برن نیز در آغاز کتاب *خدا و رئالیسم* خویش بر این نکته تأکید کرده است (Burne, 2003, pp. 1-2). در دیدگاه رئالیستی «جملات خبری مستقل از نظام‌های فکری بشری و یا مستقل از علم و اعتقاد انسان‌ها نسبت به صدق یا کذب آن‌ها، یا صادق‌اند و یا کاذب»؛ در دیدگاه نارئالیستی «همه جملات خبری درباره عالم به صورت ابژکتیو نه صادق‌اند و نه کاذب؛ در اینجا "ابژکتیو" به معنای مستقل از همه زبان‌ها، شیوه‌های زندگی و نظام‌های فکری است» (تالیافرو، ۱۳۸۲، ص. ۸۳). همچنین فرد نارئالیست «علاقمند است برداشت‌های ما از حقیقت و واقعیت را به نوع پیوند زبان بشری با شیوه‌های خاص عمل کردن، محدود کند [...] و تصورات ما از واقعیت را به شرایط خاصی که ممکن است این تصورات در ساحت آن‌ها شکل بگیرد مرتبط سازد» (ادواردز و بورچرت، ۱۳۹۹، ص. ۲۸۶).

افزون بر این، رئالیسم و نارئالیسم را می‌توان در سه ساحت متافیزیکی، معناشناختی و معرفت‌شناختی فهمید. ساحت متافیزیکی ناظر به این مسئله است که آیا جهان هویتی مستقل از ذهن و ادراک بشری دارد؟ رئالیست متافیزیکی معتقد است جهان دارای هویتی مستقل از ذهن و ادراک بشری است، بنابراین کار علم کشف - و نه ساخت - این هویت است (شیخ رضایی، ۱۳۹۹، صص. ۱۵۱-۱۵۲). در مقابل این دیدگاه، نارئالیست متافیزیکی معتقد است جهان هویتی مستقل از ذهن و معرفت بشری ندارد (لیدیمن، ۱۳۹۳، ص. ۱۹۷). ساحت معناشناختی این مناقشه بدین مسئله می‌پردازد که آیا گزاره‌های زبانی متافیزیکی، علمی، دینی و... به راستی ارجاع‌دهنده به امری واقعی در جهان و مشتمل بر مدعا و خبری درباره آن و در دایره صدق و کذب هستند؟ از منظر رئالیسم معناشناختی، این گزاره‌ها به صورت تحت‌اللفظی و واقعی معنادار و توصیفی از جهان خارج هستند و قابلیت صدق و کذب نیز دارند. اما نارئالیست معناشناختی «نه جملات و احکام نظریه‌های علمی را واجد ارزش صدق می‌داند و نه واژگان نظری را ارجاع‌دهنده به عالم خارج می‌شمارد» (شیخ رضایی، ۱۳۹۹، صص. ۱۵۲-۱۵۳). همچنین ساحت معرفت‌شناختی رئالیسم و نارئالیسم با توجه به ادراک و معرفت بشری شکل می‌گیرد و ناظر بدین مسئله است که آیا ادراک بشری باز نمود واقعیت عالم است و در نسبت با آن شکل می‌گیرد؟ رئالیست

معرفت‌شناختی معرفت بشری را کشف و بازنمود واقعیت عالم چنان که هست می‌داند، در حالی که نارنالیست معرفت‌شناختی به چنین نظرگاهی معتقد نیست.

فهمی که از رهگذر تبیین رنالیسم و نارنالیسم حاصل شد، می‌تواند دیباچه‌ای برای فهم رنالیسم و نارنالیسم دینی باشد. در رنالیسم دینی، باورهای دینی درباره خدا، برهمن، روح، کرمه و... به مثابه باورهایی درباره واقعیت است، در حالی که در دیدگاه نارنالیستی نسبت به دین و باورهای دینی، دعاوی متفاوتی که روشنی درباره واقعیت تلقی نمی‌شوند (سگال، ۱۳۹۸، صص. ۴۸۳-۴۸۴). پیتر برن در این باره می‌نویسد:

در اینجا به بنیادی‌ترین پرسش در مورد گفتمان خدا باورانه نزدیک می‌شویم که می‌توان آن را تحت عنوان رنالیسم در مقابل نارنالیسم مطرح کرد. آیا به راستی برای گفتگو از خداوند، به معنای موجودی که به نوعی فراتر از ما و جهان هستی است، هدف آشکاری وجود دارد؟ پاسخ رنالیست به این پرسش «مثبت»، و پاسخ نارنالیست «منفی» است. (Byrne, 2003, p. 4)

نظرگاه رنالیستی و نارنالیستی پیتر برن درباره خدا باوری، دین و الاهیات

پیتر برن، در مسئله رنالیسم و نارنالیسم، یک رویکرد انتقادی به ابعاد مختلف نارنالیسم دارد و تفکیکی اساسی میان الاهیات^۱ با خدا باوری^۲ و دین در ساحت دین‌پژوهانه این مسئله قائل می‌شود. وی بر این باور است که می‌توان خدا باوری را رنالیستی و الاهیات را نارنالیستی دانست. و معنای رنالیستی خدا باوری را فارغ از معنای رنالیستی الاهیات جدی گرفت (Byrne, 2003, p. 9). در نظرگاه برن، خدا باوری به مثابه باور، کنش و نگرش حول نمادهایی است که ارجاع به واقعیتی به نام تتوس دارد؛ و الاهیات، به مثابه یک علم و شناخت، در حقیقت نظرورزی، کاوش و تلقی نظام‌مند از چنین باور، عمل و نگرشی است. به باور برن، «ممکن است کاملاً به خوبی داوری کنیم که الاهیات، همان‌طور که در آکادمی‌ها و حوزه‌های علمی معاصر جهان غرب تبیین می‌شود، در اصل خود نارنالیست است، در حالی که خدا باوری را برعکس آن تشخیص دهیم» (Byrne, 2003, p. 20).

دیدگاه برن همچنان که در بردارنده یک «استدلال کلی به جهت تفسیر مفهوم گفتگو پیرامون خدا به

۱. theology. در نظرگاه نارنالیستی برن درباره الاهیات، مراد او از الاهیات، الاهیات لیبرال است. در این مقاله هر جا لفظ الاهیات آمده مراد الاهیات لیبرال برن است. چنان که برن می‌گوید: «الاهیات را نمی‌توان به طور معقولی به عنوان یک رشته رنالیستی فهمید. بازتاب‌های الاهیات، راهبری و کنترل الاهیات توسط یک ابژه خارجی - که ورای الاهیات باشد - را نشان نمی‌دهد. در نتیجه الاهیات نمی‌تواند باورهای قابل اعتمادتری در مورد امر الهی به ما بدهد. از این نظر، الاهیات علم خدا [به شیوه قدیم] نیست» (Byrne, 2003, p. 178).

شیوه‌ای رئالیستی» است به نقد این مفروض نارئالیستی در رویکردهای مختلف نارئالیستی می‌پردازد که «هیچ اندیشه و گفتار بشری قادر به ارجاع به واقعیت‌هایی نیست که واقعاً مستقل از بازنمودهای انسانی باشد» (Byrne, 2003, p. VIII). دیدگاه نقادانه برن اگرچه معطوف به نقد ابعاد مختلف نارئالیسم دینی است، اما صرفاً به حدود آن مقید نمی‌ماند.

در کتاب *خدا و رئالیسم*، برن ضمن توجه به اصول فلسفه علم، نارئالیسم را مورد انتقاد قرار داده و سپس آن نقد را در حوزه نارئالیسم الاهیاتی (دان کیوپیت، الاهیات فمینیستی و...) نیز بسط داده و ضمن ارزیابی استدلال‌های رئالیسم الاهیاتی، در نهایت در یک تمییز اساسی، درباره خدا و ذات دین، دیدگاهی رئالیستی و درباره الاهیات - به عنوان یک رشته علمی - دیدگاهی نارئالیستی اتخاذ می‌کند که در ادامه این مسئله تبیین می‌شود.

نظریه رئالیستی درباره خدا باوری و دین

پیتر برن دیدگاهی رئالیستی درباره خدا، دین و خدا باوری، با تأکید بر غایت‌گفتمان خدا باورانه و ارجاع به واقعیتی متعالی و مقدس دارد. او می‌گوید «دانشجوی دین یا الاهیات، با رهایی از سردرگمی صور عام و متضاد نارئالیستی، می‌تواند این نکته مثبت را درک کند که ذات یا جوهر دین به طور کلی، و خدا باوری به طور خاص، کوشش برای اشاره به واقعیت‌هایی است که فراتر از بازنمایی‌های انسانی وجود دارد» (Byrne, 2003, p. IX). به سخنی بهتر، برن دین را اعم از خدا باوری در نظر گرفته و درباره دین با تأکید بر ذات و جوهر آن - و نه با توجه به کاربرد و یا بافتار فرهنگی - اجتماعی آن - نظریه رئالیستی دارد.

همچنین رئالیسم و پلورالیسم برن، در نظام اندیشه او، نسبت وثیقی با یکدیگر دارند. بدین ترتیب که نظریه پلورالیستی‌ای که برن به آن باور دارد، بر رئالیسم درباره خدا، امر متعالی، امر مقدس و دین استوار است. او معتقد است ادیان به امور واقعی متعالی و مقدس ارجاع می‌دهند. بنابراین یکی از اصلی‌ترین بنیان‌های اندیشه او در اثبات پلورالیسم، رئالیسم دینی ارجاعی است. وی یکی از عناصر اصلی پلورالیسم را یک تعهد رئالیستی بنیادین به وجود یک واقعیت متعالی و مقدس در ادیان می‌داند (Byrne, 1995, p. 6). در این باره او معتقد است: «همه ادیان بزرگ به امر متعالی اشاره مشترک دارند» (Byrne, 1995, p. 57) و «پلورالیسم مستلزم دیدگاهی رئالیستی به دین است» (Byrne, 1995, p. 167). در واقع پیتر برن در این نظریه، همچنان که به اشتراک ارجاع ادیان به امری متعالی نظر دارد، آشکارا از رئالیستی بودن ادیان سخن می‌گوید. پس بر مبنای این منظر، محتوای نظریه پلورالیستی او در نسبت وثیقی با رئالیسم خدا باورانه و دینی وی قرار می‌گیرد.

معنای رئالیسم دینی پیتر برن را می‌توان ارجاع مفاهیم و آموزه‌های دینی به امری متعالی، مقدس و واقعی دانست. به سخنی بهتر، از آنجا که نظریه برن بیشتر ناظر به مسیحیت است، مقصود او این است که در الاهیات مسیحی آموزه‌هایی چون خدا، فیض و... به امری واقعی که متعالی و مقدس است ارجاع

می‌دهند. «برای این که رئالیسم عنصر موجهی در تفسیر فلسفی دین باشد، حداقل باید در ابتدا قابل قبول باشد که فرض کنیم مطابقت بین مفاهیم بنیادین دینی و واقعیت فزادنی و فزادنیوی بخشی از تفسیر و تبیین دین است» (Byrne, 1995, p. 169).

بنابراین رئالیسم دینی در بردارنده این معناست که واقعیتی در خارج از سوژه وجود دارد که به امری قدسی و متعالی ارجاع می‌دهد و فاعل شناسا ساختاری سوژکتیو را بر واقعیت بیرونی تحمیل نمی‌کند. بنابراین، به یک اعتبار، نظرگاه رئالیسم درباره خدا باوری و دین را می‌توان این گونه توضیح داد: هر تفسیری از خدا باوری که معتقد باشد مفاهیم اصلی خدا باورانه ارجاع به واقعیتی دارد که از نظر معرفت‌شناختی مستقل از انسان و از نظر هستی‌شناختی از آن‌ها متمایز و متعالی است. پیتر برن در دفاع از نظرگاه رئالیستی درباره «خدا» در گفتمان خدا باورانه نظام‌های دینی معتقد است به دو دلیل، با نظر به خیر و شر، مفهوم تنوس، که در نظام‌های خدا باورانه به کار می‌رود، ناگزیر باید مرجعی متعالی داشته باشد (Byrne, 2003, pp. 16-18).

بنابراین چنین به نظر می‌رسد که رئالیسم دینی پیتر برن بر مبنای مفهوم ارجاع - و نه صدق - شکل گرفته است. چنان که او می‌گوید: «همه این‌ها نشان می‌دهد که یک نظریه را می‌توان به طور رئالیستی تفسیر کرد، اگرچه تا حد زیادی نادرست است. با وجود مشوب به کذب بودن، می‌تواند پیوندهای مناسب - معنایی و معرفت‌شناختی - با واقعیت داشته باشد» (Byrne, 1995, p. 173).

برن رئالیسم خویش را راهی میانه بین سوژکتیویسم حاکم بر دین و اصول جزمی اعتقادنامه‌ای حقیقت می‌داند (Byrne, 1995, p. 176). گویی در دوران مدرن، شکافی میان حقیقت و واقعیت با زبان و معرفت ایجاد شده که هر یک از متفکران برای برقراری پیوند میان آن‌ها دست به دامان چیزی می‌شوند. چنان که برن در نقد پلورالیسم هیک، اسمیت و... به نقد دیدگاه آنان پرداخته و سپس شکاف میان واقعیت و معرفت را با رئالیسم ارجاعی خود پر می‌کند. برن می‌گوید:

استدلال تلویحی ما این بوده است که آن‌ها کار را به خوبی رئالیسم ارجاعی انجام نمی‌دهند، به ویژه به این دلیل که نمی‌توانند به اندازه کافی شکاف بین زبان و واقعیتی را که گشوده‌اند ببندند. آن‌ها به اندازه کافی رئالیست نیستند. (Byrne, 1995, p. 194)

بنابراین، برن نظرگاه رئالیستی خویش درباره خدا، دین و خدا باوری را بر پایه نسبت میان زبان و واقعیت استوار می‌سازد. در این نظرگاه، یک مفهوم دینی در گفتمانی خدا باورانه ارجاع به واقعیتی دارد که شاید نتوان از صدق و کذب و حدود و ثغور حقیقت آن به طور دقیق سخن گفت، اما ارجاع، که خود امری معناشناختی است، می‌تواند دلیلی بر پیوند معرفت‌شناختی بشر با واقعیت بوده و این پیوند می‌تواند در بردارنده رئالیسم هستی‌شناختی دینی باشد.

تفسیر نارئالیستی الاهیات لیبرال

ضمن نقد ابعاد مختلف نارئالیسم و همچنین تصدیق رئالیسم درباره دین و خدا، پیتر برن بدین مسئله

می‌پردازد که آیا می‌توان از الاهیات لیبرال مدرن تفسیری رئالیستی ارائه کرد؟ و آیا الاهیات نیز مانند دین و خدا باوری در بردارنده ارجاع به امری متعالی و مقدس است؟ برن بر این باور است که الاهیات شرح و تفصیل گفتمانی و کاوش دعاوی درباره امر الهی است و علم طبیعی شرح و بسط گفتمانی و کاوش ادعاهای مربوط به جهان مادی است. از این رو می‌توان پرسش از رئالیسم الاهیاتی را با در نظر گرفتن علم طبیعی به منزله نقطه قیاس با آن آغاز کرد. بنابراین ضمن معرفی رئالیسم علمی و اقسام آن، او پیشرفت علم و انباشتی بودن دانش علمی را تصدیق می‌کند و می‌گوید «اندیشه و عمل علمی حاصل تماس شناختی با واقعیت است» (Byrne, 2003, p. 156). وی در جایگاه یک رئالیست علمی تمام‌عیار قرار می‌گیرد و با اشاره به پیشرفت و انباشت علم طبیعی می‌گوید:

انباشت بینش و کشف، نشانه تأثیرات دنیای واقعی است. ما دلایل بسیار قوی برای تفسیر رئالیستی از رشته‌های علوم طبیعی داریم، زیرا علم، حضور روشن انباشت بینش و کشف را نشان می‌دهد. بدون ترس از تناقض عقلانی می‌توان گفت که به لطف توسعه علوم طبیعی انسان‌ها نسبت به ۲۰۰ یا ۳۰۰ سال پیش آگاهی بیشتری دارند. (Byrne, 2003, p. 159)

بنابراین، برن در مناقشه رئالیسم و نارئالیسم علمی، با نظر به انباشت علم و پیشرفت آن، به ارجاع‌دهندگی واژگان علمی قائل می‌شود و از آن به رئالیسم علمی رهسپار می‌گردد.

سپس در قیاس علم با الاهیات، برن الاهیات را نارئالیستی می‌داند و «از دیدگاه خود مبنی بر این که الاهیات را نباید به مثابه یک علم رئالیستی دانست دفاع می‌کند» (Legenhausen, 2003). به سخنی بهتر، برن به نارئالیسم الاهیاتی باور دارد، زیرا الاهیات به مثابه یک علم هرگز دانشی انباشتی درباره خدا نیست. در نظرگاه وی، «الاهیات هیچ‌گونه انباشتی از حقیقت و کشف به شیوه علم را نشان نمی‌دهد» (Byrne, 2003, p. 157) و هرگز در بردارنده دانشی فزاینده درباره خدا نخواهد بود، آن‌گونه که فیزیک دانشی فزاینده درباره اجسام تلقی می‌شود (Legenhausen, 2003). نکته قابل توجه این است که منظور از الاهیات نزد برن الاهیات لیبرال است. الاهیات لیبرال، در دوره پس از رنسانس، مبتنی بر سوژه انسانی مستقل از کلیسای کاتولیک بنیان نهاده شد و با بلوغ این سوژه در کنار نهادن هر مرجعیت بیرونی برای فهم و شناخت خدا و جهان در دوره روشنگری سده هجدهم قوام یافت. بنابراین می‌توان گفت الاهیات لیبرال با توجه به مبانی معرفت‌شناختی کانت و بنیان نظام معرفت مدرن و محوریت معرفت پیشینی فاهمه سوژه ماهیتی نارئالیستی دارد. برن در دفاع از رویکرد نارئالیستی خود نسبت به الاهیات لیبرال چنین استدلال می‌کند:

۱. همه رشته‌های فکری که می‌توانند به طور رئالیستی تفسیر شوند انباشت باور معتبر را

نشان می‌دهند.

۲. الاهیات انباشت باور معتبر را نشان نمی‌دهد.

بنابراین الاهیات را نمی‌توان به صورت رئالیستی تفسیر کرد. (Byrne, 2003, p. 162)

در تبیین استدلال پیترو برن، فرض اول را می‌توان همبستگی رئالیسم علمی و انباشت حقیقت و ارجاع دانست که بر پایهٔ مصادیقی در علوم تجربی بیان شده است. فرض دوم از دیدگاه برن فرضی بدیهی است، زیرا او در میانهٔ توسل به تاریخ الاهیات مسیحی، بدین پرسش که «آیا ما چیزی بیشتر از دوران آغاز الاهیات مسیحی در حدود ۲۰۰۰ سال پیش درباره خدا می‌دانیم؟» پاسخ منفی داده و بر این باور است که الاهیات مسیحی هیچ انباشتی از پیش و کشف درباره خدای مسیحی، صفات و تدابیر او نداشته و «سنت هیچ انباشتی از پیش نسبت به ماهیت و اعمال خدا را نشان نمی‌دهد، پس نمی‌توان ادعا کرد که امروز چیزی بیشتر از آباء اولیه کلیسا درباره ماهیت خدا می‌داند» (Eshleman, 2005).

در حالی که یک فیزیک‌دان در یک دانشگاه معاصر نسبت به ارسطو، گالیله و نیوتن باورهای قابل‌اعتمادتری در مورد واقعیت فیزیکی دارد، یک الهی‌دان نسبت به آگوستین، آکویناس و کالوین باورهای قابل‌اعتمادتری درباره واقعیت الهی ندارد. الاهیات دارای سنت‌های فکری و شیوه‌های کشف مشابهی با علم تجربی نیست که عوامل خود را در معرض تأثیرات واقعیت الهی قرار دهد [...] رشته دانشگاهی الاهیات صرفاً مولد باورهای قابل‌اعتماد در مورد خدا یا هر چیز دیگری نیست و نمی‌توان آن را به طور رئالیستی درک کرد. (Byrne, 2003, p. 162)

از دیگر نکات قابل توجه در تفسیر نارنالیستی الاهیات در دیدگاه برن توجه به موضوع الاهیات و نیز حدود قوای شناختی انسان و دخالت فهم انسانی در شناخت آن موضوع است.

نظام‌های خدا باور خواهند پذیرفت که امر الهی متعالی است، و به این ترتیب خود را به سادگی بر قوای انسانی منکشف نمی‌کند. در مقابل، واقعیت‌های طبیعی ذاتی هستند و خود را به قوای انسانی نشان می‌دهند. علاوه بر این، بسیاری از صور خدا باوری معتقدند که امر الهی شخصی است. بنابراین آن‌ها بر این باورند که تجلیات خدا به انتخاب آزادانه خدا بستگی دارد. این بدان معناست که نمی‌توان انتظار داشت اگر من بتوانم خدا را در برخی شرایط خاص درک کنم، آنگاه شما قادر خواهید بود در همان شرایط خدا را درک کنید. بنابراین، خدا به همان شکلی که اشیاء فیزیکی هستند، ابژه تحقیق مشترک نیست. در پرتو این نکات، حداقل برای استدلال، ممکن است بپذیریم به اندازه کافی می‌دانیم که واقعیت الهی نمی‌تواند ابژه بین‌الذهانی باشد. (Byrne, 2003, p. 163)

در واقع برن با قیاس الاهیات با علوم طبیعی، الاهیات را به مثابه یک علم دانسته و «موضوع» الاهیات را متعالی از «موضوع» علوم طبیعی برشمرده است.

برن درباره موضوع الاهیات، یعنی امر متعالی، چنین می‌گوید: «خداوند ابژه‌ای میان ابژه‌ها نیست، بلکه موجودی در میان موجودات است» (Byrne, 1980, p. 4). «خداوند با بودن در میان موجودات به صورت سایر موجودات و اشیاء ظاهر نمی‌شود» (Byrne, 1980, p. 4) و یا به تعبیری «ماهیت خدا بسیار

متفاوت از یک جسم محدود است» (Byrne, 1980, p. 6). او درباره شناخت واقعیت خداوند، روش شناخت ابژه‌های طبیعی را نامعتبر می‌داند و معتقد است فرض این که واقعیت خدا به شیوه‌ای تجربی درک بشود، دربردارنده این است که تصور کنیم واقعیت خدا را می‌توان با همان معیارهای تجربی که برای قضاوت در مورد واقعیت یک چیز متناهی به کار می‌رود در نظر آورد. در نظرگاه برن،

کسانی که راه‌های شناخت خدا را با روش‌های شناخت امور متناهی یکسان می‌کنند، در نهایت خدا را به امور متناهی شبیه می‌کنند. اگر این استدلال پذیرفته شود، نتیجه مهم آن را نیز باید پذیرفت. تا آنجا که راه‌های شناخت خدا از راه‌های شناخت امور متناهی متمایز می‌شود، آنگاه تفاوت بین ذات خدا و امور متناهی مشخص می‌شود. این نتیجه همبستگی اساسی ادعا شده در بین چگونگی شناخته شدن یک چیز و چگونگی آن است. (Byrne, 1980, pp. 4-5)

در تبیین این مسئله می‌توان گفت به هر حال علم، معیارها و چارچوب‌هایی دارد که می‌تواند تشخیص دهد کدام ایده‌ها را می‌توان در حدود باورهای قابل اعتماد برشمرد. اما از دیدگاه برن، الاهیات دانشگاهی توسط دنیای واقعی کنترل نمی‌شود و با دلیل و برهان حرکت می‌کند و به حرکت درمی‌آید. الاهیات از فهم‌های انسانی شروع می‌شود (حتی اگر تصور می‌شود که درک کلمات الهی است) و توسط فهم بشری پیش می‌رود (Pailin, 1990, p. 5). بنابراین در الاهیات تضادی با علوم طبیعی نهفته است؛ الاهیات نمی‌تواند رشته‌ای باشد که واقعیت را مستقل از بازنمودهای انسانی دنبال کند و بنابراین نظر ما درباره دعوی رئالیستی الاهیات آکادمیک مورد قبول طیف وسیعی از آرای الاهیات لیبرال است (Byrne, 2003, pp. 168-169).

در نهایت می‌توان گفت برن تفسیری نارئالیستی از الاهیات به جهت عدم وجود انباشت باورهای قابل اعتماد در این رشته علمی دارد. وی همچنین درباره فلسفه، علوم انسانی، هنر و ادبیات نیز به چنین دیدگاهی متمایل می‌گردد و در نهایت به تمایز علوم طبیعی و علوم هرمنوتیکی اشاره می‌کند و می‌گوید: ما اینجا به تمایز آشنای بین علوم طبیعی و هرمنوتیکی اشاره می‌کنیم که علوم هرمنوتیکی قلمرو معنای انسانی را، که در فرهنگ به نمایش گذاشته شده است، به عنوان حدود خود دارند. دومی به شیوه یا به میزان اولی مولد علم در مورد آنچه هست نیست؛ علوم هرمنوتیکی مولد فهم هستند. (Byrne, 2003, p. 177).

پیتر برن علوم هرمنوتیکی را انباشت باورهای قابل اعتماد نمی‌داند، اما آن‌ها را دانشی واقعی و فعالیت‌های فکری ارزشمندی می‌داند که به منزله جستجوی فهم بشری است. به سخنی بهتر، برن الاهیات را یک علم و همچون علوم انسانی، ادبیات، هنر و فلسفه در زمره علوم هرمنوتیکی در نظر می‌گیرد، که بر معنا و فهم تأکید داشته و غایتی متمایز از سیر پیشرفت علوم طبیعی دارد. پس می‌توان چنین گفت که وی الاهیات را با توجه به قیاس آن با علوم طبیعی و ابتنای آن بر فهم بشری نارئالیستی می‌داند.

مبانی فلسفی مسئله رئالیسم و نارئالیسم دینی

در این بخش به بررسی و واکاوی تاریخی مبانی فلسفی مسئله رئالیسم و نارئالیسم - در اثنای توجه به نظرگاه پیتر برن - پرداخته می‌شود. پیتر برن در اشارتی اجمالی در بررسی ریشه تمایز رئالیسم و نارئالیسم و همچنین تفسیر نارئالیستی مدرن از دین، چنین می‌گوید: «ریشه بسیاری از مضامین بحث‌های رئالیستی و نارئالیستی در کوشش‌های فلسفی از کانت به بعد نهفته است تا بگوید حدود معرفت و حس چیست» (Byrne, 2003, p. 3). در واکاوی و بررسی این اشارت اجمالی برن، به این مسئله می‌توان راهبر شد که باور برن نسبت به نارئالیستی بودن الاهیات، با نظر به نقادی اندیشه کانت و نسبت سوژه و ابژه شکل می‌گیرد.

در واقع چنین به نظر می‌رسد که مسئله رئالیسم و نارئالیسم در پیشامد تفکر مدرن صورت بسته است، چرا که بشر متقدم هرگز خود را با این پرسش مواجه نمی‌دید که آیا خدا و دین اموری رئالیستی‌اند یا نارئالیستی؟ بنابراین طرح این مسئله مبتنی بر تحولی در اندیشه و فهم بشری است که از دوره رنسانس آغاز شده است.

در نظرگاه برن، مسئله رئالیسم و نارئالیسم بر اصولی از جمله مبانی معرفت‌شناختی مدرن، مباحث زبان و ارجاع (نظریه توصیفی ارجاع، نظریه علی ارجاع، نظریه ارجاع پیتر برن)، نظریه زبان و یتگنشتاین، مناقشه رئالیسم و نارئالیسم علمی و... استوار است. در ادامه به جهت مجال اندک این نوشتار، تنها بر جوهری از بنیان‌های معرفت‌شناختی رئالیسم و نارئالیسم دینی با تأکید بر نظر برن پرداخته و این مهم با نظر به تقریرات کانت در حوزه فلسفه، معرفت و دین و نسبت سوژه و ابژه بررسی می‌شود.

معرفت‌شناسی مدرن از بنیان‌های رئالیسم و نارئالیسم است. تحول در ساختار نظام معرفت و شناخت و حدود آن از عناصر مهم فلسفه جدید است که در فلسفه نقادی کانت به تمامیت خود رسیده است. در فلسفه کانت پرسش از وجود که پرسش اصلی فلسفه بوده است، به پرسش از حدود و امکان شناخت تحویل برده شده است، وجود و موجود به سوژه و ابژه تقلیل یافته و همچنین فاهمه بشری فعال در شناخت عالم قلمداد شده است.

این مسئله نشان‌دهنده یکی از مهم‌ترین تحولات تاریخی دوره جدید و از اصول طرح رئالیسم و نارئالیسم است. با این پیشامد در تفکر جدید و همچنین با نظر به تفکیک نومن و فنومن در نظرگاه کانت، امکان معرفت به واقعیت فی نفسه اشیاء منتفی انگاشته شده، و معرفت بشر تنها به وجه پدیداری اشیاء معطوف شده است. همچنین این شناخت نیز نه شناخت شیء، بلکه هماهنگی ابژه با معلومات پیشینی فاهمه سوژه است.

کانت پرسش از حدود شناخت را با تأکید بر عقل و فاهمه بشری چنین طرح می‌کند: «فاهمه و عقل، مستقل از هر نوع تجربه، چه چیزی را و به چه میزانی می‌توانند بشناسند؟» (کانت، ۱۴۰۱، ص. ۳۸). این تحول متافیزیکی از وجودشناسی به معرفت‌شناسی آغاز متافیزیک مدرن است. «دغدغه این نقد عقل

نظرورز محض این است که روند متداول متافیزیک تا امروز را تغییر دهد و نیز بر اساس مثال هندسه‌دانان و دانشمندان علوم طبیعی، انقلابی همه‌جانبه در متافیزیک برپا کند» (کانت، ۱۴۰۱، ص. ۵۲).

کانت با تأکید بر پژوهش در طبیعت و با اشاره به گالیله و توریچلی، ماهیت علم تجربی را نه کشف طبیعت بلکه اطلاق مقولات فاهمه بشری بر طبیعت دانسته و بنیاد معرفت نارئالیستی عقل را چنین می‌بیند که عقل فقط آن چیزی را می‌شناسد که خود مطابق با طرح خود ایجاد می‌کند. همچنین عقل نباید افسار را به طبیعت دهد، بلکه باید طبیعت را برای پرسش‌های خود به پاسخ گفتن وادارد (کانت، ۱۴۰۱، ص. ۴۶). گویی در بنیاد مابعدالطبیعی شناخت مدرن، عقل سوژه بر طبیعت استیلا یافته و ماهیت شناخت همانا صورت فاهمه سوژه بشری است که بر ابژه اطلاق گشته است.

کانت صراحتاً تغییر ماهیت شناخت جدید از شناخت قدیم را چنین بیان می‌کند:

تا به حال فرض می‌شد که کل شناخت ما باید خود را با اشیاء هماهنگ سازد، اما همه تلاش‌ها در این راه که درباره اشیاء چیزی را به نحو پیشینی از طریق مفاهیم بدانیم تا از آن طریق شناخت ما گسترش یابد، مطابق با پیش‌فرض مذکور، بی‌نتیجه ماندند. حال باید تلاش کرد و دید که آیا مسائل متافیزیک از این طریق بهتر جلو نمی‌روند که فرض کنیم ابژه‌ها باید خود را با شناخت ما سازگار کنند؟ (کانت، ۱۴۰۱، ص. ۴۸)

در این دیدگاه، هماهنگی شناخت با طبیعت جای خود را به هماهنگی ابژه با شناخت می‌دهد، یعنی طبیعت به ابژه‌ای صرف تحویل می‌یابد و ماهیت شناخت جدید استیلا سوژه بر ابژه می‌شود. کانت در بیان رابطه صورت (که از ناحیه فاهمه است) و محتوا (که منشأ خارجی دارد) بر این باور است که «این خود انسان است که داده‌های خارجی را صورت و سازمان می‌بخشد» (مجتهدی، ۱۳۹۰، ص. ۲۲). بنابراین فاهمه را نمی‌توان به مثابه آینه‌ای برای جهان خارج در نظر گرفت، بلکه خود در صورت‌بندی شناخت فعال است، همچنان که از دیدگاه کانت، زمان و مکان نه ویژگی ذاتی اشیاء بلکه از مقولات فاهمه هستند. در واقع «این دو مقوله، همانند دیگر ساختارهای صوری ذهن، بخشی از نظمی هستند که سوژکتیویته بشری بر جهانی که با آن روبه‌رو می‌شود تحمیل می‌کند» (گرنز و اولسن، ۱۳۸۹، ص. ۳۹). در واقع فاهمه یا سوژه محض انسانی با قوه ذهنی محض به شناخت امور فی‌نفسه از طریق رابطه علی می‌پردازد که میان امر واقعی پدیداری و فاعل شناسا از طریق شهود حسی برقرار می‌شود و در این شناخت داده‌های فاهمه به نحو پدیداری از شهود حسی دریافت می‌شود. همچنین کانت درباره متعلق واقعی ادراکات انسان و این که فاهمه چگونه می‌تواند به نحو پیشینی مفاهیم محضی را بسازد و چگونگی اطلاق مفاهیم پیشینی به اشیاء، تأملاتی دقیق دارد. در نظرگاه کانت، فاهمه منشأ اصول علمی است، و طبیعت تنها از طریق اطلاق مقولات فاهمه بر آن قابل شناخت است. همچنین در نظرگاه کانت، منشأ نظم و انتظام جهان نیز فاهمه بشری است.

در اندیشه کانت مفاهیم پیشین نقش محوری در شناخت بشری دارند، مفاهیمی که منشأ آن‌ها نه

طبیعت و نه خدای محاط بر آن، بلکه خود سوژه است. او درباره مبانی پیشینی امکان تجربه می‌گوید:

اگر مفاهیم محض پیشینی وجود داشته باشند، آن وقت گرچه هیچ چیز تجربی را شامل نخواهند شد، اما این مفاهیم محض پیشینی، باید شروطاً اکیداً پیشینی برای تجربه ممکن باشند، طوری که واقعیت ابژکتیو این تجربه تنها می‌تواند بر این شرایط مبتنی باشد. (کانت، ۱۴۰۱، ص. ۱۸۳)

کانت قوه فاهمه سوژه را فعال در شناخت می‌داند، بدین معنا که طبیعت و نمودها چیزی جز صرف مجموعه‌ای از بازنمایی‌های ذهن سوژه نیست و منشأ نظم و قاعده‌مندی و وحدت طبیعت نیز همین است. نکته قابل توجه این است که این وحدت یک وحدت ضروری پیشینی است که مبانی سوژکتیو آن به نحو پیشینی در سرچشمه‌های اصلی شناخت در ذهن ما جای دارد (کانت، ۱۴۰۱، ص. ۲۰۱). پس کانت فاهمه سوژه را منشأ مفاهیم پیشینی و محور خودانگیختگی شناخت و قوه مفاهیم و صدور حکم و قواعد می‌داند و بر این باور است که

شاید بیان این ادعا که خود فاهمه سرچشمه قوانین طبیعت است و در نتیجه سرچشمه وحدت صوری طبیعت، بسیار مبالغه‌آمیز و نامعقول جلوه کند، اما البته چنین حکمی صحیح است و کاملاً با ابژه خود، یعنی تجربه، تناسب دارد. البته منشأ قوانین صحیح [حسی]، از آن حیث که قوانین تجربی [حسی] اند، به هیچ وجه در فاهمه محض نیست، درست همان گونه که کثرت بی‌حد و حصر نمودها را نمی‌توان به شیوه‌ای مناسب از طریق صورت محض شهود حسی درک کرد. اما همه قوانین تجربی [حسی] فقط تعینات خاص قوانین محض فاهمه هستند که تحت آن‌ها و مطابق با هنجار آن‌ها، قوانین تجربی [حسی]، ممکن هستند و نمودها صورتی قانونی به خود می‌گیرند، درست همان طور که همه نمودها علی‌رغم تنوع صورت تجربی [حسی] شان، البته باید همواره مطابق با [شرایط] صورت محض حساسیت باشند. (کانت، ۱۴۰۱، ص. ۲۰۲)

پس می‌توان نظام شناخت مدرن را که در اندیشه کانت به روشنی تبلور یافته مبنای مناقشه رئالیسم و نارئالیسم دانست. گویی واقعیت در جهان مدرن جز ریشه در مفاهیم پیشین سوژه ندارد و جز از طریق اطلاق مقولات فاهمه بشری بر طبیعت نمی‌تواند آشکار شود؛ چراکه انسان مدرن نه عازم کشف نفس خود و رموز و حقیقت نهایی خود، بلکه در عزیمت ابداع و بازآفریدن خود و جهان است (دریفوس و رایینو، ۱۳۸۰، ص. ۳۰۴). چنین انسانی نمی‌تواند واقعیت خدا را به شیوه انسان سنتی در نسبتی از قرب و حضور و کشف دریابد، بلکه خدا نیز برای او ابژه‌ای است که با مفاهیم پیشین سوژه به سخن می‌آید و با اطلاق مقولات فاهمه بر آن شناخته می‌شود. این خدا، خواه رئالیستی و خواه نارئالیستی تفسیر شود، خدای جهان قدیم نیست و آن که از رئالیستی یا نارئالیستی بودن او می‌پرسد و پاسخ می‌دهد همانا خود سوژه است.

پیتر برن در نظر به فلسفه انتقادی کانت بر این باور است که از مهم‌ترین نقاط عطف اندیشه کانت «انقلاب کوپرنیکی در فلسفه، تمایز بین نومن و فنومن و ایده مرزی برای اندیشه و حس است (Byrne, 2007, p. 12). برن درباره انقلاب کوپرنیکی کانت می‌گوید:

قبل از کوپرنیک ستاره‌شناسان حرکات روزانه ظاهری ستارگان و سیارات را واقعی می‌دانستند. پس از کوپرنیک آن‌ها متوجه شدند که این حرکات چیزی نیست جز حرکات زمین که نظرگاه قدیم نسبت به حرکات اجرام آسمانی را تغییر داد.. قبل از فلسفه انتقادی، متافیزیک‌دانان معتقد بودند که باید ویژگی‌های عینی و ضروری یک واقعیت مستقل را که در اولین اصول تفکر آشکار شده است کشف کنند. پس از فلسفه انتقادی، متوجه می‌شویم که چنین ویژگی‌هایی چیزی جز ضرورت‌های پیشینی شناخت بشری نیستند که به اشتباه تصور می‌کردیم واقعی قابل فهم را نشان می‌دهند. (Byrne, 2007, p. 12)

بنابراین فلسفه انتقادی کانت مبنای تمایز رئالیسم و نارئالیسم است، چراکه انقلاب کوپرنیکی فلسفه کانت به مثابه چرخش از شناخت واقعیت مستقل جهان به شناختی است که مبتنی بر معلومات پیشینی فاهمه سوژه است.

همچنین در نظرگاه برن، تمایز نومن و فنومن اشیاء و ایدئالیسم استعلایی کانت، شناخت انسان از واقعیت را تنها از روزنه‌ای که واقعیت خود را بر ما پدیدار می‌سازد، نشان می‌دهد (Byrne, 2007, pp. 14-15). او در این باره چنین می‌گوید:

همان طور که کانت به ما می‌گوید برخی از حقایق جهانی که ما از آن مطمئن هستیم، مانند این که هر چیز در زمان است، فقط در مورد جهان آن گونه که ظاهر می‌شود صدق می‌کند و نه آن گونه که فی‌نفسه است. (Clarke et al, 1993, p. 86)

همچنین وی در نقد و بررسی دیدگاه‌های مختلف نارئالیستی، از جمله دیدگاه دان کیوپیت، به تفکر کانت اشاره می‌کند و می‌گوید:

ما نمی‌توانستیم هیچ واقعی را درک کنیم که «جمله‌ای شکل» نباشد؛ بنابراین همه حقایق باید با قدرت زبان ما ایجاد شوند (Cupitt, 1990, p. 36). کشف کانت در اینجا نهفته است: جهان منظمی که ما می‌بینیم آفریده سوژکتیویته ماست و باید چنین باشد، زیرا هیچ راه دیگری وجود ندارد که بتوانیم آن را بشناسیم. (Byrne, 2003, p. 116)

پیتر برن گوهر پلورالیسم را رئالیسم می‌داند و در اشاره به دیدگاه جان هیک نیز استواری اندیشه وی بر معرفت‌شناسی کانت را نشان می‌دهد. تأکید بر سوژه انسانی و تفکیک نومن و فنومن از بنیان‌های این اندیشه است، چنان که می‌نویسد:

معرفت‌شناسی که او (جان هیک) از کانت به دست می‌آورد دلیلی به دست او می‌دهد که مطمئن

باشد هیچ برنامه توجیه‌گرانه‌ای کارساز نخواهد بود. گزارش او از معرفت انسان به سوژه انسانی ورودی سنگین به تمام شناخت می‌دهد که با حرکت از عناصر فیزیکی به اخلاق، به عناصر مذهبی دینی واقعیت توسعه تدریجی می‌یابد. میزان آزادی‌ای که سوژه انسانی برای تجربه جهان با داشتن این یا آن شخصیت دارد به نسبت افزایش می‌یابد. ما تا حدی دنیایی را می‌شناسیم که می‌سازیم، زیرا آن را فقط به عنوان پدیدار می‌شناسند نه شیء فی‌نفسه. (Byrne, 1995, p. 122)

همچنان که خود جان هیک نیز در نوشتار خویش در باب رئالیسم و نارئالیسم دینی چنین می‌گوید: «بحث دینی حاضر ما اصطلاحات خود را از مباحث معرفت‌شناسانه غربی وام گرفته است که در نیمه نخست قرن بیستم در اوج خود بودند» (هیک، ۱۴۰۰، ص. ۲۰).

ریشه‌های مناقشه رئالیسم و نارئالیسم را می‌توان با توجه به تمایز سوژه و ابژه چنین تبیین کرد: به هر حال در همه تقریرهای رئالیسم اعتقاد بر این است که ابژه به نحوی از انحاء مستقل از سوژه موجود است. در مقابل بر طبق نارئالیسم یا ضد رئالیسم به طور کلی واقعیت مستقل از فکر و فرهنگ سوژه نیست، به گونه‌ای که اگر سوژه نباشد، اساساً ابژه در میان نخواهد بود. (ادواردز و بورچرت، ۱۳۹۹، ص. ۲۸۵)

با تأکید بر انقلاب کوپرنیکی کانت، تفکیک نومن و فنومن، اطلاق مقولات فاهمه سوژه انسانی بر جهان، ایدئالیسم استعلایی و... در فلسفه کانت، پیتر برن به تفسیری از گرایش‌های سوژکتیویستی در تفسیر فلسفی کانت از دین تأکید می‌کند و از این رهگذر نسبت آن را با رئالیسم و نارئالیسم روشن می‌نماید:

تفسیر من بر گرایش‌های سوژکتیویستی در مواجهه کانت با دین تأکید کرده، حتی در حالی که گرایش‌های متضاد به ابژکتیویسم را تصدیق می‌کند. این‌ها رشته‌هایی هستند که حقیقت و معنای تصدیقات دینی را به نیازهای بشری نسبت می‌دهند. در اصطلاح فلسفه دین معاصر، یک نارئالیسم جدی در اندیشه کانت درباره خدا وجود دارد. (Byrne, 2007, p. 5)

پیتر برن همچنین با نظر به این سخن از هاینریش هاینه، شاعر آلمانی، که «کانت خدا را کشت» (Heine, 1979, p. 82) و «کانت با کشتن خدا با عقل نظری، سعی در زنده کردن جسد خدا از طریق عصای جادویی عقل عملی دارد» (Heine, 1979, p. 89) توضیح می‌دهد اگرچه خدا از طریق عقل نظری غیرقابل شناخت است، اما عقل عملی باید خدا را فرض کند تا بتواند نیازهای عمیق اخلاقی ما را برآورده سازد. حال آن‌که برن در مقابل این دیدگاه کانتی بر این باور است که معرفی خدا از طریق چنگ زدن به عصای جادویی عقل عملی و اخلاق، رستاخیز جسد مرده خدا را کامل نمی‌کند (Byrne, 2007, p. 3). بنابراین، در نگاه برن، نارئالیسم فلسفه کانت در حوزه دین همانا مبتنی بر نسبت سوژه و ابژه، «تحویل دین به اخلاق» (Byrne, 2007, p. 153)، «عدم امکان تجربه مستقیم خدا» (Byrne, 2007, p. 164) و دین عقل محض کانت (Byrne, 2013, p. 3) است و او بر مبنای این اندیشه، الاهیات لیبرال را نارئالیستی می‌داند.

نقد و بررسی مبانی فلسفی مسئله رئالیسم و نارئالیسم دینی

در ادامه به مهم‌ترین محورهای نقد و بررسی مسئله رئالیسم و نارئالیسم دینی پرداخته می‌شود و وجوه مختلف این مسئله بالاخص با نظر به دیدگاه پیتر برن، که خود به نحوی نقادی کانت است، واکاوی و نقادی می‌گردد:

۱. چنان که در این نوشتار به تقریر آمد، آنگاه که به بنیان‌های یک اندیشه پرداخته شود و این بنیان‌ها مورد واکاوی و بررسی دقیق قرار می‌گیرد، نقد از همین نقطه - و نه صرفاً با رد و تأیید نظرات یک فیلسوف یا یک اندیشمند در حوزه فلسفه و یا فلسفه دین - آغاز می‌شود، چرا که اندیشه یک امر تاریخی است و صرفاً یک امر صوری و استدلالی نیست، بنابراین نقد آن نیز باید نسبتی با تاریخ داشته باشد.

۲. اندیشه برن در مرز نقد معرفت‌شناسی مدرن و الاهیات لیبرال و در آستانه تحولی در نظام معرفت قرار گرفته است. وی هرچند مطلقیت سوژه کانتی را می‌شکند، اما به نظر می‌رسد همچنان اندیشه او در فضای تفکر مدرن قرار دارد. چنان که در متن مقاله نیز تأکید شد، به یک اعتبار دوگانه رئالیسم و نارئالیسم درباره خدا و دین و... امری مدرن بوده و نقد برن بر نارئالیسم درباره دین و خدا، چنان که فی‌المثل به نقد جان هیک، دان کیویت، فوئرباخ و... می‌پردازد، نشانه شکسته شدن اطلاق تفکر مدرن در این باره است. هرچند رهایی از فاهمه کانتی نیازمند بررسی و واکاوی دقیق‌تری است که آیا مقصود برن در نقد نارئالیسم در بردارنده درکی از امر متعالی همچون نگاه سنتی و ورای درک سوژه‌محور است یا آن که همچنان در چارچوب نظام معرفت مدرن قرار دارد؟

۳. در مقام یک فیلسوف دین، برن مبانی فلسفی و فکری خاص خود را دارد و درک مبانی فکری اندیشه او نیازمند تحقیق و بررسی مجزایی است. اما وی نه با نظر به مبانی اندیشه کانت، بلکه با نظر به نقدی که به چارچوب فکری کانت وارد دانسته، الاهیات لیبرال مدرن را - که پس از دوره روشنگری شکل گرفته و بسط یافته است - نارئالیستی می‌داند و معتقد است الاهیات مدرن لزوماً دانشی انباشتی از امری متعالی و مقدس نیست. بنابراین نارئالیستی دانستن الاهیات برای برن ملازم با نقادی کانت است.

۴. در واکاوی باور برن به نارئالیستی بودن الاهیات مدرن، نقادی فلسفه کانت نقطه‌ای قابل توجه است. نقد برن اگرچه معطوف به محوریت سوژه کانتی در فهم و ادراک است، و هرچند مطلقیت سوژه مدرن را می‌شکند، اما چنانکه گفته شد، به نظر نمی‌رسد بتواند گامی به ورای چارچوب تفکر مدرن بردارد. این نقد در آستانه برون آمدن از اندیشه مدرن و برآمدن به تحولی در نظام معرفت است که چه بسا جز از رهگذر نظر بر سنت‌ها و مآثر تاریخی - فرهنگی اندیشه نتواند این تحول را کامل کند و به جهان آینده درآید. برای این نقادی، هم‌زمان با نقادی کانت و همسخن با مآثر گذشته، در اشارتی اجمالی به واکاوی معرفت در دو سنت می‌پردازیم. کانت معتقد است معرفت بر محور دانش پیشین سوژه و با اطلاق مقولات فاهمه فاعل شناسا بر جهان شکل می‌گیرد و سهم حس نیز در شکل‌گیری صورت فاهمه سوژه بشر و دانش پیشینی قابل توجه است. پس در بنیان اندیشه مدرن، معرفت به طور کلی و معرفت به

خدا و امر متعالی به طور خاص، منقطع از امر متعالی است و ریشه در مفاهیم پیشینی سوژه انسانی دارد، بنابراین نسبتی با حقیقت ندارد. اما این که برن خدا، دین و خداباوری را نارنالیستی نمی‌داند و به نقد نظرگاه نارنالیستی متفکرانی چون جان هیک، دان کیوپیت و... می‌پردازد، به مثابه نقادی کانت و گذشت از مطلق بودن سوژه است. همچنین با نگاهی به سنت‌ها و معرفت‌شناسی در مآثر تاریخی خود، این تحول معرفت‌شناسی که برن در آستانه آن است می‌تواند شکل گرفته و کامل شود. چنان که در نظام معرفت سنتی مآثر تاریخی ما، معرفت نه مبتنی بر معلومات پیشینی فاهمه، بلکه در نسبت با امر متعالی و مقدس^۱ شکل می‌گیرد و این نسبت نیز نه چون ارجاع در نظرگاه پیتر برن بلکه از سنخ حضور و قرب است. بنابراین، بحث رنالیسم و نارنالیسم دینی در ساحت مدرنیته شکل می‌گیرد و نقد آن اولاً ناظر به مبانی فلسفه مدرن از جمله نقد کانت و ثانیاً با نظر بر سنت‌ها و مآثر تاریخی ما می‌تواند راهی به آینده بگشاید. نکته قابل توجه در این بخش این است که تحول در نظام شناخت، به عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل تاریخی که می‌تواند بنیان تحولات تاریخی و فرهنگی اکنون و آینده باشد، در نسبتی خاص با تاریخ اکنون می‌تواند مؤثر باشد. به سخنی دیگر، با تحول در نظام معرفت، اگر بینش انسان‌ها را بتواند تغییر دهد و وارد تاریخ شود، می‌توان به گذار از سوپژکتیویسم امید داشت.

نتیجه‌گیری

در این مقاله به بررسی مسئله رنالیسم و نارنالیسم دینی از نظرگاه پیتر برن پرداخته شد و بنیان‌های فلسفی آن مورد واکاوی و نقد قرار گرفت. در نظرگاه پیتر برن، رنالیسم دربردارنده این معناست که مفهوم خدا و دین به موجودی متعالی و مقدس فراتر از ما و جهان هستی اشاره دارد، اما نارنالیسم برای آن‌ها واقعیتی فراتر از بازنمایی‌های سوژه در نظر نمی‌گیرد. وی ضمن تفکیک خداباوری از الاهیات، معتقد به نارنالیستی بودن الاهیات به مثابه یک رشته علمی و دانشگاهی است و به رنالیستی بودن دین، خدا و گفتمان خداباورانه باور دارد. در نظرگاه او، خداباوری عبارت است از باور، عمل و نگرشی که حول نمادهایی که به تنوس (خدا) اشاره دارند قرار گرفته و الاهیات نیز عبارت است از کاوش و تجسم نظری و سامانند آن باور، عمل و نگرش. وی همچنین به قیاس الاهیات با علوم طبیعی پرداخته و بر این مبنا که الاهیات -بر خلاف علوم طبیعی- کاوش و تجسم نظری پیرامون امر الهی می‌باشد، و امر الهی به مثابه موضوع الاهیات فراتر از انسان است و الاهیات بر فهم سوژه انسانی ابتناء دارد، بر این باور است که الاهیات نمی‌تواند انباشت باور قابل اعتمادی پیرامون امر الهی باشد.

در نقد و بررسی نظرگاه پیتر برن، نارنالیسم الاهیاتی بر نقد سوژه کانتی و فاهمه آن ابتناء دارد، بدین معنا که فاهمه سوژه هیچ واقعیتی را نمی‌شناسد و همه چیز بر پایه معلومات پیشینی او شناخته می‌شود و صورت فاهمه سوژه بر ایزه‌ها تحمیل می‌شود. بنابراین در نگاه برن، نارنالیسم فلسفه کانت در حوزه دین،

همانا مبتنی بر نسبت سوژه و ابژه همراه با انحلال ابژه در سوژه، تحویل دین به اخلاق، عدم امکان تجربه مستقیم خدا و دین عقل محض کانت است، و او با نگاه به این اندیشه فلسفی، الاهیات لیبرال را نارئالیستی می‌داند. همچنین بیان شد که خود تمایز رئالیسم از نارئالیسم در بستر اندیشه مدرن صورت گرفته است، یعنی پیتر برن با تأکید بر انقلاب کوپرنیکی در متافیزیک، تفکیک نومن و فنومن، اطلاق مقولات فاهمه سوژه انسانی بر جهان که در فلسفه کانت مطرح شده، به تفسیری از گرایش‌های سوپژکتیویستی در تفسیر فلسفی کانت از دین تأکید کرده و این مقاله از این رهگذر نسبت آن را با رئالیسم و نارئالیسم روشن نموده است. در نهایت، در نقد و بررسی نظرگاه کانت، از جهتی نقد وی بر معرفت‌شناسی مدرن، اگر چه معطوف به محوریت سوژه کانتی در فهم است، و هر چند مطلقیت سوژه مدرن را می‌شکند، اما این به معنای گذار از سوپژکتیویسم نیست و تنها نشانه یک تحول در نظام معرفت در تفکر مدرن است. به سخنی بهتر، تاریخ در سایه نسبتی که انسان با حقیقت برقرار می‌کند و با درکی که از آن دارد پدیدار می‌شود و قوام می‌یابد. در دوره رنسانس، انسان مدرن، نسبتی دیگر - متفاوت از نسبت بشر پیشین - با حقیقت می‌یابد؛ این تغییر نسبت ملازم با تحول در نظام شناخت یعنی ظهور سوژه و انحلال ابژه در سوژه است. در دوران پسامدرن، با نقد تفکر مدرن، این مطلقیت همه‌جانبه سوژه روبه پایان می‌رود، چرا که نقد تفکر مدرن به مثابه یک نقد تاریخی در افق اندیشه متفکران ظاهر می‌شود. چنین به نظر می‌رسد که از گذار نظر به مآثر تاریخی شرق، بتوان نسبتی دیگر با حقیقت یافت و از این افق فروبسته، راهی به آینده تاریخ گشود.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

فهرست منابع

- ادواردز، پل، و بورچرت، ام. دونالد. (۱۳۹۹). *دانشنامه فلسفه دین* (انشاءالله رحمتی، مترجم و ویراستار). سوфіا. تالیافرو، چارلز. (۱۳۸۲). *فلسفه دین در قرن بیستم* (انشاءالله رحمتی، مترجم). دفتر پژوهش و نشر سهروردی. دریفوس، هیوبرت، و ورابینو، پل. (۱۳۸۷). *میشل فوکو: فراسوی ساخت‌گرایی و هرمنوتیک* (حسین بشیریه، مترجم). نی. سگال، رابرت. (۱۳۹۸). *راهنمای دین‌پژوهی: آشنایی با ده رویکرد در مطالعه ادیان* (محسن زندی و محمد حقانی فضل، مترجم). دانشگاه ادیان و مذاهب.
- شیخ رضایی، حسین. (۱۳۹۹). *آشنایی با فلسفه علم*. هرمس.
- کانت، ایمانوئل. (۱۴۰۱). *تقد عقل محض* (بهر روز نظری، مترجم). ققنوس.
- گرنز، استنلی، و اولسن، راجر. (۱۳۸۹). *الاهیات در قرن بیستم* (روبرت آسریان و میشل آقامالیان، مترجم). ماهی.
- لیدیمن، جیمز. (۱۳۹۳). *فلسفه علم* (حسن کرمی، مترجم). حکمت.
- مجتهدی، کریم. (۱۳۹۰). *فلسفه نقادی کانت*. امیرکبیر.
- هیگ، جان. (۱۴۰۰). *مسائل بحث‌انگیز در الاهیات و فلسفه دین* (نغمه پروان، مترجم). طرح نو.

References

- Byrne, P. (1980). Arguing about the reality of God. *Sophia*, 19, 3-11.
<https://doi.org/10.1007/BF02789916>.
- Byrne, P. (1995). *Prolegomena to religious pluralism: reference and realism in religion*. Springer Press.
- Byrne, P. (1997). A Companion to the Philosophy of Religion. (P. L. Quinn & C. Taliaferro, Eds.). *Religious Studies*, 33(3), 349-360. <https://doi.org/10.1017/S0034412597243969>.
- Byrne, P. (2003). *God and realism*. Ashgate Press.
- Byrne, P. (2007). *Kant on God*. Ashgate Press.
- Byrne, P. (2013). *Natural religion and the nature of religion*. Routledge Press.
- Clarke, P. B., Byrne, P., & Evans, S. (1993). *Religion defined and explained*. St. Martin's Press.
- Cupitt, D. (1984). *The sea of faith*. British Broadcasting Corporation.
- Cupitt, D. (1990). *Creation out of nothing*. SCM Press.
- Dreyfuss, H., & Vrabino, P. (2007). *Michel Foucault: beyond constructivism and hermeneutics*. (H. Bashiriyeh, Trans.). Ney. [In Persian]
- Edwards, P., & M. Borchert, D. (2019). *Encyclopedia of philosophy of religion*. (I. Rahmati, Trans. & Eds.). Sofia. [In Persian]
- Eshleman, A. (2005). Peter Byrne God and realism. (Aldershot and Burlington VT: Ashgate Publishing) *Religious Studies*, 41(3), 347-352.
<https://doi.org/10.1017/S0034412505217894>.
- Grenz, S., & Olsen, R. (2009). *20th-Century theology: God and the world in a transitional age*. (R. Assarian & M. Aghamalian, Trans.). Mahi. [In Persian]
- Heine, H. (1979). *Zur Geschichte der religion und philosophie in Deutschland*. Werke. (8).

Hoffman and Campe Verlag.

- Hick, J. (1989). *An interpretation of religion: human responses to the transcendent*. Macmillan.
- Hick, J. (2021). *Disputed questions in theology and the philosophy of religion*. (N. Parvan, Trans.). Tarh-i No. [In Persian]
- Kant, I. (2022). *Criticism of pure reason*, 8th ed. (B. Nazari, Trans.). Qoqnu. [In Persian]
- Ladyman, J. (2013). *Understanding philosophy of science*. (H. Karami, Trans.). Hekmat. [In Persian]
- Legenhausen, H. M. (2003). Review of Peter Byrne, God and realism. *Transcendent Philosophy*, 6(1).
- Mojtahedi, K. (2018). *Falsafe-yi naqqadi-yi Kant*, 6th ed. Amir Kabir.
- Pailin, D. A. (1991). Natural religion and the nature of religion: the legacy of deism. By Peter Byrne. *Routledge. Scottish Journal of Theology*, 44(3), 390-391.
<https://doi.org/10.1017/S0036930600025746>.
- Segal, R. (2018). *The Blackwell companion to the study of religion*. (M. Zandi & M. Haqqani Fazl, Trans.). University of Religions and Denominations Press. [In Persian]
- Sheikh Rezaei, H. (2019). *Ashenayi ba falsafe-yi 'ilm*. Hermes.
- Taliaferro, C. (2003). *Contemporary philosophy of religion: an introduction*. (I. Rahmati, Trans.). Suhrawardi Publications. [In Persian]